

Увазі наших читачів пропонуємо досвід експериментальної роботи лабораторії навчання української мови НАПН України з проблеми переорієнтування загальноосвітньої школи на формування особистості – всебічно розвинутої, висококультурної, активної, добротворчої, яскраво індивідуалізованої.

Теоретичне обґрунтування методичного аспекту проблеми особистісно зорієнтованої мовної освіти подає у своїй статті старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук **Лариса Варзацька**; уроки, побудовані з використанням означеної технології, розробили вчитель-методист, директор гімназії № 154 м. Києва Лариса Ліщинська і старший учитель спеціалізованої школи № 260 м. Києва Олена Дрик.

Лариса ВАРЗАЦЬКА,
доктор філософії,
старший науковий співробітник
лабораторії навчання
української мови
Інституту педагогіки
НАПН України

ДИДАКТИЧНІ ЦІЛІ, ТИПИ, СТРУКТУРА УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І МОВЛЕННЯ

Формування мовної особистості – одне з важливих завдань реформування освіти в Україні. Для розв'язання його особливо перспективним є особистісно зорієнтоване навчання, що ставить своєю метою не оволодіння знаннями, уміннями, навичками, як в авторитарному типі навчання, а вільний розвиток особистості, яка у процесі пізнання зберігає свою індивідуальну неповторність, самобутність та гармонію з довкіллям. Учень в особистісно зорієнтованій освітній парадигмі розглядається як зерно, що має власну програму розвитку. У зв'язку з цим доречно згадати образний вислів Я.Коменського: педагог має плекати розум дитини, привчати дитячі уми, як ті молоденькі деревця, розвиватися з власного кореня.

Яким же має бути зміст освіти, аби створити кожному учневі сприятливі умови для самореалізації? Маємо передусім подбати про задоволення екзистенційних потреб особистості, тобто потреб її буття, особистого існування: свободи і вільного вибору себе, свого світогляду, дій, учинків, позицій; самостійності й особистої відповідальності, саморозвитку і саморегуляції, самовизначення і творчості. Щоб віднайти себе, стверджує Є.Бондаревська, людина має вибудувати власний світ цінностей (див. схему 1).

Схема 1

Проаналізувавши схему, пересвідчуємося, що саме змістом особистісно зорієнтованої освіти зумовлюється взаємозв'язок когнітивних, креативних та оргдіяльнісних умінь. Адже учень як актив-

ний співтворець навчально-виховного процесу має передусім сформувати особистісну структуру пізнання мовних явищ і розвитку словесної творчості. Для цього явно недостатньо здобутих знань, умінь і навичок. Потрібно навчитися: 1) порівнювати, встановлювати внутрішньопоняттєві (як-от означення, відокремлене означення, складнопідрядне речення), міжпоняттєві (наприклад, частини мови, лексика, будова слова) та міжпредметні зв'язки; узагальнювати, систематизувати; 2) осмислювати задум висловлювання, добирати для реалізації його матеріал, доречно використовувати мовні засоби відповідно до мовленнєвої ситуації, редагувати створений текст, аби опанувати узагальнені способи діяльності – мовної і мовленнєвої.

В умовах особистісно зорієнтованого навчання розв'язання пізнавальних, проблемних, творчих завдань здійснюється методом проєктів, завдяки чому створюється атмосфера інтелектуальних, моральних, естетичних переживань, зіткнення поглядів, позицій, підходів до пошуку істини. Дбаємо передусім про створення кожним учнем особистісного освітнього продукту – суб'єктного досвіду. Саме через нього формуються змістоутворювальні мотиви учнів, відтак вони стають спроможними долучатися до процесу цілевизначення, планування діяльності, висунення гіпотез, розв'язання їх, презентації та захисту кінцевих результатів, рефлексії.

Державні вимоги до загальнонавчальних досягнень учнів визначено діяльністю (стратегічною) змістовою лінією програми з української мови. Вважаємо за доцільне наголосити на важливості цих вимог і подати їх у таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Види оргдіяльнісних умінь	Вимоги до загальнонавчальних досягнень учнів
Організаційно-контрольні	Учень самостійно: усвідомлює й визначає мету і мотиви власної пізнавальної та життєтворчої діяльності;

	планує діяльність для досягнення мети, розподіляючи її на етапи; здійснює накреслений план за допомогою дібраних методів і прийомів; оцінює проміжки і кінцеві результати пізнавальної діяльності, робить відповідні корективи, включається в рефлексивну діяльність
Загальнопізнавальні	Учень самостійно: аналізує мовні та позамовні поняття, явища, закономірності; порівнює, систематизує, узагальнює, конкретизує їх; установлює внутрішньопоняттєві, міжпоняттєві та міжпредметні зв'язки; робить висновки на основі спостережень, виділяє головне з-поміж другорядного, моделює мовні та позамовні поняття, явища, закономірності
Творчі (креативні)	Учень самостійно: уявляє словесно описані предмети і явища, події, фантазує на основі сприйнятого; прогнозує подальший розвиток певних явищ, подій; переносить раніше засвоєні знання й уміння у нову ситуацію; помічає і формулює проблеми в процесі навчання і життєтворчості; усвідомлює будову предмета вивчення; робить припущення щодо способу розв'язання певної проблеми; добирає переконливі аргументи для доведення; спростовує хибні припущення і твердження
Естетико-етичні	Учень: помічає і цінує красу в мовних явищах, явищах природи, у творах мистецтва, у вчинках людей і результатах їхньої діяльності; спроможний критично оцінити наслідки своїх учинків щодо загальнолюдських моральних норм, усувати помічені невідповідності, виявляти здатність поставити себе на місце іншої людини; готовий прощати образи знайомим і незнайомим, усвідомлюючи їхню недосконалість; має переконання, що творити добро словом і ділом – обов'язок кожної людини

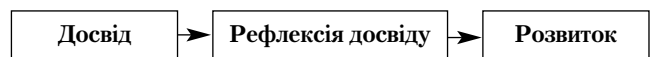
Опанування всієї сукупності цих найважливіших оргдіяльнісних умінь створює учневі повноцінні умови для формування власної структури пізнавальної й мовленнєвої діяльності. Завдяки означеному методичному підходу учень оволодіває узагальнени-

ми способами діяльності – інструментарієм самостійного розв'язання завдань у зоні найближчого розвитку (Л.Виготський) – без допомоги вчителя; стає спроможним створювати власну освітню продукцію в навчальному предметі, висловлювати емоційне ставлення та оцінні судження. З огляду на широкі можливості особистісно зорієнтованої освіти І.Якиманська обґрунтовує визначальний принцип побудови навчання – принцип розвивальної допомоги. Сутність його полягає в пробудженні внутрішніх сил учня, активності. Особистісно зорієнтована освіта програмує народження думки у процесі педагогічної співпраці, де учень стає на шлях свободи учіння, дослідного учіння, а педагог опановує способи розвивальної допомоги. Зокрема пізнання рідної мови організовує як дослідження, експеримент, а не як спосіб передачі готових знань, умінь, навичок. При цьому акцентує на дослідженні реальних об'єктів дійсності, а не на вивченні інформації про них (В.Сухомлинський, Ш.Амонашвілі, Г.Токмань, А.Хуторської, І.Якиманська).

Виходячи із засад ноосферної освіти (В.Вернадський, Н.Маслова), важливо також досягти у розвитку особистості оптимального співвідношення логічного й асоціативного мислення. З цією метою у змісті навчання інтегруємо два його компоненти:

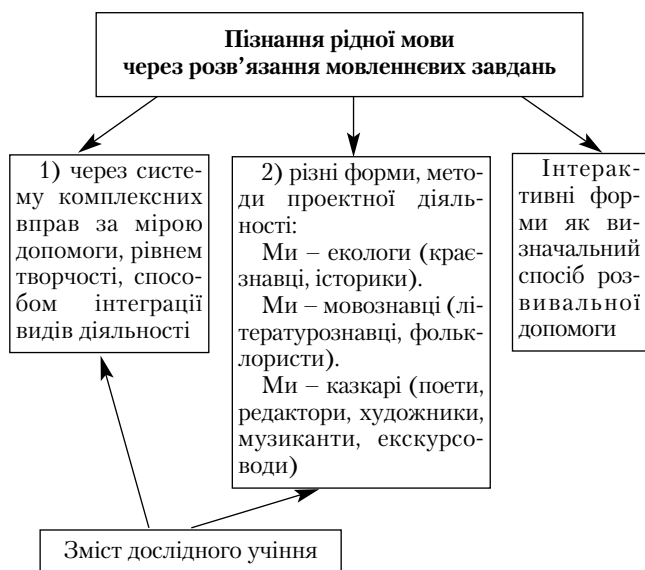
1) *емоційно-образний* (словесна та художня творчість, ігрові методи, інтерактивні форми і прийоми), що активізує інтуїцію, підсвідомість особистості як визначальний чинник креативного розвитку її (Г.Костюк, А.Лісовський, В.Сухомлинський, А.Хуторської);

2) *логіко-поняттєвий*, який ґрунтується на вченні В.Давидова, Б.Ельконіна про метод узагальнених предметних структур і узагальнених способів діяльності. Структурування навчального матеріалу на основі означеного методу справляє істотний розвивальний вплив на особистість школяра. Рівень узагальненості сформованих знань визначає рівень проникнення в сутність мовного матеріалу та операційну структуру пізнавальної діяльності учня. Таким чином знання стають для школяра інструментом перетворення не лише довкілля, а й власної особистості. У нього формується здатність займати активну особистісну позицію під час здобуття нових знань, постійно аналізувати й перебудовувати власний досвід. У процесі такої рефлексивної діяльності особистість просувається у своєму розвитку, оскільки нагромадження знань і навіть дій є неодмінною, проте недостатньою умовою для зміни діяльності людини, тобто появи у неї психоутворень (Л.Гриценко). Динаміку розвитку особистості можна подати схематично:

Ми сконструювали технологію особистісно зорієнтованої мовної освіти, що програмує опанування рідної мови через розв'язання мовленнєвих завдань. Зміст дослідного учіння в ній представлено двома підсистемами, а провідні способи розвивальної допомоги презентуються різними видами і формами інтерактивного навчання (див. схему 2).

Схема 2

Характерні особливості комплексних вправ:

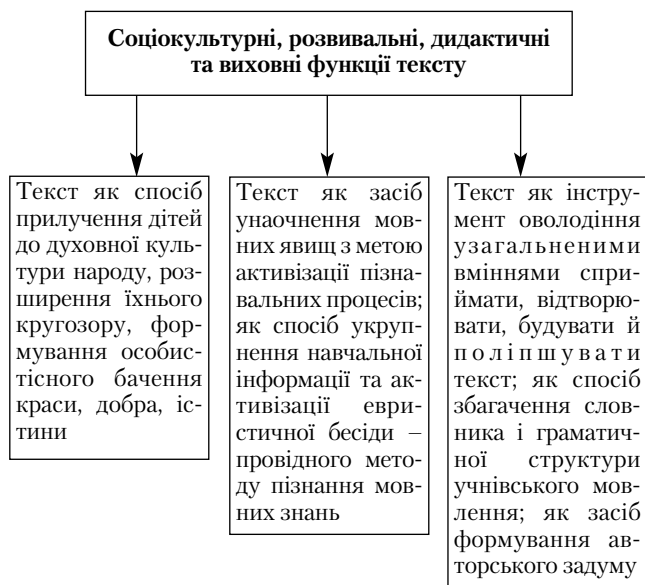
✓ будуються на основі системи текстів з урахуванням їхніх соціокультурних, дидактичних, розвивальних і виховних функцій (див. схему 3), які органічно поєднуються з ігровою, дослідницькою та художньою діяльністю;

✓ своїм змістом спонукають дітей до словесної творчості й водночас націлюють на розв'язання лексичних, граматичних, правописних завдань;

✓ ґрунтуються на засадах методу узагальнених предметних структур та узагальнених способів діяльності як засобу проникнення в сутність мовного матеріалу та операційну структуру пізнавальної діяльності учня;

✓ їхня послідовність визначається сутністю опорних умінь, завдяки чому програмовий матеріал засвоюється через порівняння, зіставлення, установлення міжпоняттєвих зв'язків та формування узагальнених способів пізнавальної й мовленнєвої діяльності.

Схема 3

Проектна діяльність у структурі особистісно зорієнтованого уроку рідної мови і мовлення є визначальною, оскільки створює оптимальні умови для активності учня як співтворця навчально-виховного процесу на всіх його етапах. Зокрема на першому етапі учень у позаурочний час перед засвоєнням нового матеріалу вивчає певний об'єкт дійсності, знаходить і створює знання про нього, конструє суб'єктивні образи, здобуває особистісний продукт (суб'єктивний досвід). На другому етапі учень має можливість зіставити власний освітній продукт із освітніми продуктами своїх однокласників та історико-культурними аналогами людства в певній галузі. З цією метою вчитель актуалізує здобутий дітьми суб'єктивний досвід через різні форми інтерактивного навчання (уявна екскурсія, огляд-конкурс творчих робіт, хвилинка ерудита, уявне засідання гуртка, науково-теоретична конференція тощо). Третій етап є узагальнювальним, він дає змогу учневі на основі даних зіставлень, проведених на попередньому етапі, створити сукупний освітній продукт виучуваного.

Характерною особливістю методу проектів є наявність актуальної творчої чи дослідницької діяльності, для здійснення якої потрібні інтегровані знання, що виходять за межі навчального предмета і виводять учня на встановлення особистісно значущих зв'язків з іншими освітніми галузями. В такій ситуації учень сам може обирати опорні знання з різних предметів з максимальною орієнтацією на суб'єктивний досвід, набутий під впливом як попереднього навчання, так і широкої взаємодії з довкіллям.

Система проектної діяльності – невід'ємний складник навчально-виховного процесу з української мови і мовлення. Плануючи вивчення тієї чи іншої теми, розділу програмового матеріалу, учитель визначає для позаурочної діяльності:

- об'єкт спостережень і дослідницької діяльності, проблемні запитання; способи фіксації спостережуваного та досліджуваного (виконання малюнків, аплікацій, виробів, добирання до них образних заголовків чи віршованих рядків-загадок);
- коло позакласного читання (літератури – довідкової, науково-популярної, художньої), перелік радіо- і телепередач;
- способи організації художньої діяльності (виготовлення композицій із природного матеріалу, виразне декламування, мелодекламування, драматичні та пластичні етюди, драматизація, інсценізація).

Здобутий учнями чуттєвий досвід, знання про довкілля, сформовані способи творчої діяльності та прийоми розумових дій актуалізуються на уроках української мови і мовлення у таких формах роботи, як усний журнал, хвилинка ерудита, засідання гуртків екологів, українознавців, лінгвістів, літературознавців, огляди-конкурси творчих робіт, уявні екскурсії, драматизації, інсценізації. Під час обговорення, дискусій створюються оптимальні можливості для постановки проблемних завдань, під час розв'язання

яких учні долучаються до цілевизначення, планування пізнавальної і мовленнєвої діяльності, створюється мотивація спільного пошуку.

Способи організації системи уроків української мови і мовлення

Великий розвивальний потенціал криє в собі організація системи уроків з української мови і мовлення та низки інших навчальних предметів на основі тематично близького соціокультурного дидактичного матеріалу. Визначаємо таку тематику соціокультурної змістової лінії, яка найбільш відповідає духовним запитам учнів і дає можливість органічно пов'язати мовні та мовленнєві завдання на всіх етапах кожного уроку в системі інших, відведених на вивчення певної теми, розділу.

Соціокультурна змістова лінія є інтегральною, спирається на вже засвоєні учнями відомості, навички з інших предметів. Тому зміст дібраного текстового матеріалу та учнівських висловлювань становить певну цілісність. Формулюючи завдання на основі тематично близького текстового матеріалу з чітко вираженими культурологічними, дидактичними, розвивальними і виховними функціями (див. схему 3), досягаємо раціонального використання внутрішньопоняттєвих, міжпоняттєвих, міжпредметних зв'язків для формування узагальнених способів діяльності як важливої передумови активізації словесної творчості учнів, розуміння ними будови предмета, осмислення своєрідності української мови.

Якою ж має бути тематика текстового дидактичного матеріалу та учнівських висловлювань? Звернімося до вчення К.Ушинського про рідне слово як засіб прилучення дитини до духовної культури народу: «Уводячи дитину в народну мову, вводимо її в світ народної думки, народного почуття, народного життя». Тож цілком закономірно програмою визначено такі основні тематичні групи: «Я і українська мова», «Я і ми (народ, родина, національна історія і культура)», «Я і рідна природа», «Я як особистість».

Отже, модель особистісно зорієнтованого навчання рідної мови і мовлення узагальнено можна подати у вигляді таблиці (див. табл. 2).

Таблиця 2

Дослідне учіння рідної мови і мовлення

Мета	Плекати національно свідому, духовно багату особистість, здатну комунікативно доцільно вживати мовні знання в різних сферах і видах мовленнєвої діяльності
Визначальні принципи	Природовідповідність, розвивальна допомога, єдність мовної освіти та мовленнєвого розвитку
Методичні умови успішного дослідного учіння	- формування національного характеру (з опертям на архетипи підсвідомого); - осягнення особистістю ціннісних орієнтирів – ідеалів добра, краси, істини як першооснови розвитку креативних умінь;

	- створення на уроці системи особистісно зорієнтованих ситуацій
Зорієнтованість змісту, методів, форм навчання на:	- емоційно-образні види діяльності особистості (гра, спостереження за довкіллям, дослідницька та художня діяльність) як визначальний чинник її творчого розвитку (Г.Костюк); - послідовне використання методу узагальнених предметних структур та узагальнених способів діяльності як засобу проникнення в сутність мовного матеріалу й операційну структуру пізнавальної діяльності учнів
Способи розвивальної допомоги	Уведення інтерактивних технологій, зорієнтованих на структуру навчально-виховного процесу

Отже, сукупність означених параметрів пізнання мовних знань у єдності засвоєння і застосування в мовленні реалізують ідеї неосферної освіти: а) досягається оптимальне співвідношення емоційно-образної (рефлексивної) та логіко-поняттєвої діяльності учня на всіх етапах пізнання; б) гармонізуються педагогічні впливи; в) формуються змістотворювальні мотиви учня, його особистісна структура пізнавальної та мовленнєвої діяльності.

В умовах особистісно зорієнтованої мовної освіти відбувається істотне трансформування типології та структури уроків української мови, що зумовлюється сутністю дослідного учіння та специфікою курсу української мови в 10–11-х класах.

Типологія уроків у методичному аспекті має передбачати сукупність певних параметрів (див. схему 4).

Схема 4

З огляду на сукупність означених параметрів виділяємо три основні типи уроків української мови і мовлення в 10–11-х класах.

Перший тип – узагальнювальний урок, у якому мовний і мовленнєвий матеріал представлено як рівнозначні, із широким використанням внутрішньо-поняттєвих, міжпоняттєвих і міжпредметних зв'язків. Причому розрізняємо два підтипи уроків:

- а) вивчення правописного матеріалу;
- б) засвоєння граматичних, лексико-фразеологічних знань.

Другий тип – узагальнювальний урок, інтегрований, на якому переважають мовленнєві завдання. У межах цього типу виокремлюємо два підтипи:

- а) розвитку узагальнених способів сприймання, відтворення, побудови та поліпшення тексту в процесі поглиблення мовленнєвознавчих знань про текст, стилі, жанри, види мовленнєвої діяльності, ситуацію спілкування;
- б) урок формування вмінь будувати усні (діалог, монолог, полілог) та письмові монологічні (зв'язні) висловлювання.

Третій тип – урок оцінювання і контролю знань, умінь, навичок. Підтипи:

- а) урок, на якому мовний і мовленнєвий матеріал є рівнозначними;
- б) урок, на якому переважають мовленнєві завдання, а мовні є супровідними.

Нерідко, конструюючи той чи інший тип уроку, учитель відчуває утруднення у визначенні змісту, методів, прийомів, засобів, форм навчання мови і мовленнєвого розвитку. Чим керуватися в цьому разі? Визначальним критерієм є сукупність дидактичних цілей уроку мови і мовлення, яку можна подати у вигляді стрункої ієрархії (див. схему 5).

Схема 5

Виходячи з дидактичних цілей, визначаємо структуру уроку, оптимально поєднуючи на кожному з його етапів дібрані зміст, методи, форми, засоби навчання і мовленнєвого розвитку (див. табл. 3).

Таблиця 3

Структура особистісно зорієнтованого уроку української мови і мовлення (10–11 класи, академічний рівень)

Етап	Завдання	Найефективніші методи, форми роботи на уроці стосовно кожного з його етапів
I. Мотивація, цілевизначення, планування	З'ясувати емоційну готовність; актуалізувати суб'єктний досвід, опорні вміння; визначити цілі; спланувати діяльність	Метод проєктів, випереджувальні завдання, домашні творчі асоціативні роботи (за бажанням), «Мікрофон-1»; «Незакінчене речення», ЗХД, парна і групова діяльність, комп'ютерні технології, гронування
II. Опрацювання навчального матеріалу	Зіставити суб'єктний досвід з досвідом однокласників та історико-культурними аналогами в певній галузі	Евристична бесіда, методи дослідницької і творчої діяльності, конкретизація методу укрупнення дидактичних одиниць; парна та групова діяльність, «Мозайка», «Мозковий штурм», «Акваріум», ділові ігри, гронування, метод ПРЕС, комп'ютерні технології
III. Рефлексивно-оцінювальний	Осмыслити сутність узагальнених мовних і мовленнєвих знань; оцінити спосіб, прийом, його ефективність, визначити досягнуті успіхи, причини невдач, труднощів, прокреслити перспективи, з'ясувати емоційний стан	Рецензування (взаємо-рецензування), редагування, обговорення творів, виконання асоціативних завдань, зіставлення учнівських творів з авторським зразком (письменника, вчителя), «Незакінчене речення», метод ПРЕС, ділові ігри, обговорення «папок успіху», ЗХД

Конструюючи етап мотивації, цілевизначення, планування, акцентуємо передусім на доборі різноманітних методів, форм, засобів, які давали б змогу актуалізувати суб'єктний досвід та увідповіднювати його з культурно-історичними аналогами, аби спрямувати учнів на цілевизначення і планування своєї діяльності.

Щодо основного етапу, то дібраний дидактичний матеріал для дослідного учіння має варіювати способи пізнання з тим, щоб кожен учень мав змогу:

- зіставляти різні погляди, позиції;
- виконувати відкриті завдання, які не мають однозначних відповідей і розв'язків (на кшталт «Мене зустріла осінь», «Мій Коростень»), стимулюють до інтенсивної навчальної діяльності, напруженого, зосередженого розмірковування;

- розв'язувати самостійно обрані завдання за допомогою слова, образу, схеми, моделювання, табличного чи графічного способу (або іншого прийому концентрації уваги);
- вибирати загальнологічні та специфічні прийоми пізнавальної діяльності, узагальнені способи мовленнєвої діяльності з урахуванням їхніх функцій в особистому розвитку.

На етапі дослідного учіння учні мають навчитися висувати гіпотези, розв'язувати поставлені завдання, добирати переконливі аргументи для доведення, спростовувати хибні припущення і твердження. З цією метою на уроці доцільно пропонувати 3–4 блоки завдань із різним рівнем творчості, мірою допомоги на:

а) класифікацію, узагальнення, встановлення міжпоняттєвих, внутрішньопоняттєвих зв'язків (із використанням прийомів концентрації уваги, наприклад: *Яке слово зайве? Як можна погрупувати слова? Вчись розрізняти!*);

б) переконструювання зовні схожих мовних утворень, зокрема синтаксичних конструкцій (наприклад, просте речення з однорідними членами і складносурядне);

в) побудову текстів з вивчуваними мовними формами.

На рефлексивно-оцінювальному етапі уроку осмислюємо способи, прийоми розв'язання поставлених завдань. Учні розмірковують над запитаннями:

– Чого досягли на уроці? Чи збігаються наші припущення з одержаним результатом? У чому його сутність?

– Якими способами, прийомами користувалися? Які з них найперспективніші? Чому?

– Як збагатився особистісний досвід творчої діяльності? Як володіємо оцінними судженнями?

– Які почуття пережив? Що хочу побажати собі (групі), вчителю?

Зорієнтованість змісту, методів, форм, засобів уроку української мови і мовлення на сукупність дидактичних цілей дає можливість доцільно використовувати завдання з різним рівнем творчості й самостійності, міжпредметні зв'язки та міжпредметну інтеграцію. Така організація навчально-виховного процесу мотивує учнівську діяльність. Кожному учневі забезпечується програма дій: від спільних з учителем, однокласниками – до самостійних: від діяльності за зразком – до конструктивної, конструктивно-творчої, творчої праці.

Отже, повноцінні умови для самовираження, саморозвитку особистості створюються використанням технології особистісно зорієнтованої мовної освіти, яка програмує розгорнуту картину пізнання мовних явищ у контексті мовленнєвої діяльності, забезпечує вироблення кожним учнем у процесі дослідного учіння когнітивних, креативних, оргдіяльнісних умінь у їхньому взаємозв'язку.

Література

1. А м о н а ш в и л и Ш. Единство цели : [пособие для учителя] / Ш.Амонашвили. – Москва, 1987.
2. А м о н а ш в и л и Ш. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш.Амонашвили. – Минск, 1990.
3. Б о н д а р е в с ь к а Є. Гуманістична парадигма особистісно зорієнтованого навчання / Є.Бондаревська // Педагогіка. – 1997. – № 4.
4. В а р з а ц ь к а Л. Розвивальне навчання. – [2-ге вид., допов., удоскон.] / Л.Варзацька. – Кам'янець-Подільський, 2004.
5. В а р з а ц ь к а Л. Розвивальне навчання: Методика / Л.Варзацька // Директор школи, гімназії. – 2003. – № 5, 6.
6. В ы г о т с к и й Л. Мышление и речь / Л.Выготский; под ред. В.Колбановского. – Москва; Ленинград, 1934.
7. Г р и ц е н к о Л. Основні ідеї інтерактивного особистісно зорієнтованого навчання / Л.Гриценко // Завуч. – 2003. – № 15.
8. К о с т ю к Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.Костюк; за ред. Л.Проколенко. – К., 1989.
9. Л і с о в с ь к и й А. Література і розвиток творчих сил учнів, або Невикористані резерви методики : [навч. посіб.] / А.Лісовський. – К. : Ленвіт, 2007.
10. М а р ' я н е н к о Л. Розумова обдарованість молодших школярів: Психологічні особливості / Л.Мар'яненко // Директор школи, ліцею. – 2005. – № 3.
11. П а л а м а р ч у к В. Школа учит мыслить / В.Паламарчук. – Москва, 1979.
12. С е р и к о в В. Личностно ориентированное образование: К разработке дидактической концепции / В.Сериков // Педагогика. – 1994. – № 5.
13. С у х о м л и н с ь к и й В. Серце віддаю дітям / В.Сухомлинський // Сухомлинський В. Вибрані твори : у 5 т. – К., 1997. – Т. 3.
14. Т о к м а н ь Г. Методи викладання літератури в їхній особистісній спрямованості на учня / Г.Токмань // Дивослово. – 2004. – № 2.
15. У ш и н с ь к и й К. Питання навчання і виховання в початковій школі / К.Ушинський // Ушинський К. Вибр. твори : у 2 т. – К., 1972.
16. Ф а с о л я А. Мета, зміст, технологія уроку / А.Фасоля // Дивослово. – 2004. – № 8.
17. Х о л о д н а М. Формирование персонального познавательного стиля ученика / М.Холодна // Башмаков М. Теория и практика продуктивного обучения / М.Башмаков. – Москва, 2000.
18. Х у т о р с к о й А. Современная дидактика / А.Хуторской. – Санкт-Петербург, 2001.
19. Я к и м а н с к а я И. Личностно ориентированное обучение / И.Якиманская. – Москва, 1996.